

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.171-203

УДК 94(477)«1914/1918»

РЕЄНТ Олександр – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (Reent.O.P@nas.gov.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

REYENT Oleksandr – Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Assistant director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (Reent.O.P@nas.gov.ua)

ЛОГВИНЮК Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін «Університету Григорія Сковороди в Переяславі», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., індекс 08401, Україна (diamondstars@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0892-2993>

LOHVNYYUK Tetyana – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines at “Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav”, 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, Kyiv region, index 08401, Ukraine (diamondstars@ukr.net)

СОГА Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання «Університету Григорія Сковороди в Переяславі», вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., індекс 08401, Україна (megan-love-fox@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1546-322X>

SOGA Lyudmila – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Philology, Translation and Teaching Methods at “Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav”, 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, Kyiv region, index 08401, Ukraine (megan-love-fox@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Реєнт, О., Логвинюк, Т., Сога, Л. (2021). Життєвий рівень та продовольче становище населення України в роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 171–203.

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити, проаналізувати та розкрити реальні зміни життєвого рівня і продовольчого забезпечення міського населення України в роки Першої світової війни. **Методологічна основа** дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході та принципах історизму, об'єктивності, детерміновості, системності і застосуванні історико-типологічного, порівняльно-історичного, історико-хронологічного методів і методів класифікації та узагальнення. Їх залучення створило можливості для всебічного аналізу комплексу джерел і літератури й здійснення наукової реконструкції тенденцій, закономірностей та реальних змін матеріального становища міського населення України під впливом подій Першої світової війни. **Наукова новизна** полягає в тому, що обрана для вивчення проблема досі в українській історіографії не була предметом спеціального вивчення. Розкрито зумовленість різкого погіршення життєвого рівня та продовольчого забезпечення населення міст і промислових регіонів України умовами війни. **Висновки.** Життєвий рівень населення міст і промислових регіонів України в роки війни різко знизився. Зросла тривалість робочого дня працюючих. Погіршилися побутові умови переважної частини міських жителів через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів. Знизився рівень медичного обслуговування. Ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту обганяли підвищення заробітної плати. Стабільність товарного ринку підірвали спекулятивні афери банків і торгових фірм. Нестача продовольчих і промислових товарів призвела до скорочення народного споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини.

Ключові слова: Україна, населення, міста, життєвий рівень, продовольче становище, війна.

LIVING STANDARD AND FOOD SITUATION OF THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *The research aims* to investigate, analyze and disclose the real changes in standards of life and food supply of the urban population of Ukraine during the First World War. **The methodological framework for the study** is based on the civilizational approach and the principles of historicism, objectivity, determinism, systematics and application of historical-typological, comparative-historical, historical-chronological methods and methods of classification and generalization. Their usage created opportunities for the comprehensive analysis of the complex of sources and literature and the implementation of scientific reconstruction of tendencies, regularities and real changes in the economic conditions of the urban population of Ukraine under the influence of the First World War. **The scientific novelty** is that the problem chosen for study has not yet been the subject of special study in Ukrainian historiography. The causation of the urgent decline of the standard of life and food supply of urban population and industrial regions of Ukraine by the conditions of the war are revealed. **Conclusions.** The living standards of the population of cities and industrial regions of Ukraine during the war dramatically reduced. The length of the working day of employees had increased. The living conditions of the majority of urban residents had worsened due to the lack of, or even complete absence of most industrial goods. The level of medical care had decreased. Prices on food and items of mass demand were

in advance of the pay rise. The stability of the commodity market was undermined by speculative scams of banks and trading firms. Lack of food and industrial goods led to a reduction in national consumption, depletion of the working population, which increased its dissatisfaction with the ruling regime, exacerbated social relations.

Key words: Ukraine, population, cities, living standard, food supply, war.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової цивілізації однією з найважливіших є продовольча проблема, забезпечення людей необхідними продуктами харчування. Найбільш гостро вона виявляється там, де відбуваються війни. Оскільки України змушена восьмий рік поспіль вести війну з Російською Федерацією за захист територіальної цілісності і державної незалежності, життєвий рівень і продовольче забезпечення в окупованих землях Донбасу і анексованому Криму набули надзвичайно великої гостроти. Це спонукало до осмислення на сучасній методологічній основі та наукової реконструкції того, як змінила Перша світова війна життєвий рівень і продовольче становище всього населення, зокрема мешканців міст України упродовж 1914–1918 рр.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельний комплекс дослідження склали документи і матеріали справи п'яти фондів (274, 279, 896, 2161, 2699) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Ф. 2 Державного архіву Луганської області, численні кореспонденції таких періодичних видань, як «Горно-заводское дело» (1911, 1913, 1914–1917), «Ежегодник Министерства финансов» (1915), «Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий» (1916), «Известия Киевской городской думы» (1915), «Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (1917), «Известия Одесской городской думы» (1916), «Известия Особого совещания по продовольственному делу» (1916–1917), «Известия Симферопольской городской думы» (1915), «Известия Харьковской городской думы» (1914–1917), «Киевские городские известия» (1916), «Киевская земская газета» (1916), «Наш голос» (1916), «Промышленность и торговля» (1915–1916), «Русский мельник» (1916) «Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV», «Торгово-промышленная газета» (1916), «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (1916), статистичних видань «Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах)» (1925), «Торговые запасы хлеба на 1 февраля 1917 г.» (1917), а також перша частина книги «Экономическое положение России». Значний фактичний матеріал також почерпнутий із праць «Внутренняя торговля в дореволюционной России», опублікованої за редакцією Г. Дихтяра і І. Гладкова (1960), «История рабочих Донбасса» (1960), Т. Кітаніної «Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России (1914 – октябрь 1917 г.))», Ю. Кір'янова «Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917», Н. Полонської-Василенко «Історія України. У 2-х т. Т. 2:

Від середини XVII ст. до 1923 р.», М. Туган-Барановського «Социальные основы кооперации» (1918).

Не зважаючи на доволі велику кількість сучасної наукової літератури, в якій відображено різні аспекти історії України в Першій світовій війні, питання добробуту і продовольчого забезпечення населення України, зокрема мешканців міст, комплексно не розкриті, а відображені лише опосередковано в працях Л. Жванко, М. Загребельної, Т. Клименко, Б. Кривошини, І. Кушко, Т. Лазанської та В. Литвина.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Першої світової війни в містах України, як і всієї Російської імперії, проживало близько 14–15% жителів від загальної кількості населення (Ежегодник, 1915, с. 2-3, 566-567; Горнозаводское дело, 1914, с. 9751). Надлишки сільськогосподарської продукції у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Ці чинники найбільшою мірою сприяли поширенню в імперському суспільстві тези про невичерпність продовольчих ресурсів на випадок тривалого військового конфлікту.

Однак війна з усією силою виявила, що вирішення продовольчого питання, особливо в містах і промислових регіонах, які віддалені від районів сільськогосподарського виробництва, залежить і від інших чинників – транспортних і фінансових засобів, розвиненості промислової інфраструктури продовольчих ресурсів, наявності досконалої системи регулювання продовольчого ринку економічними та адміністративними методами. У справі забезпечення міст Правобережної України продовольством величезну роль відіграв суто воєнний чинник внаслідок розташування цього регіону в ближньому тилу театру воєнних дій. Мільйонні військові контингенти щоденно потребували колосального обсягу продовольства й фуражу, вичерпували їх із засіків приватновласницьких і селянських господарств. Останнє вкрай негативно вплинуло на накопичення торгових запасів у містах. Перешкодою в забезпеченні харчовими продуктами величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я стали негаразди на залізницях та урядові заборони на вивіз продовольства з однієї губернії в іншу тощо. Занепад селянських і приватновласницьких господарств у 1916 р. призвів до подальшого загострення продовольчої кризи. До цього слід додати ще й зацікавленість хлібо-торговельного капіталу в сприянні підвищувальній тенденції на продовольчому ринку зі спекулятивними намірами.

З початком воєнних дій уряд зосередив зусилля на постачанні продовольства армії. Все тилове населення, як і раніше, забезпечувалося переважно підприємницькими структурами за законами вільної конкуренції. Але ця схема зразу ж стала давати збої внаслідок адміністративних заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва та надто слабкої залізничної мережі, що спричинило численні перебої в поставках харчових продуктів до міст і робітничих селищ. З перших днів війни виявився дефіцит таких продовольчих товарів, як чай, кава, какао, ряд овочів і фруктів, які імпортува-

лися до війни. З часом стала помітною нестача продуктів вітчизняного виробництва – борошна, м'яса, олії, цукру, солі, що негайно стало розцінюватися як ненормальне явище. Ця тенденція різко посилилася після тривалого німецького наступу влітку 1915 р. За даними Особливої наради з продовольства, у вересні 1915 р. із 659 міст Російської імперії про нестачу продовольчих товарів заявило 500, зокрема жита і житнього борошна – 348, пшениці і пшеничного борошна – 334 міста. Того ж місяця деяку нестачу хліба, цукру й солі відчували в губерніях Правобережної України 84% міст, Південної України – 60%. Підрахунки нестачі одних тільки хлібних продуктів дали такі результати: жита і житнього борошна не вистачало в губерніях Правобережної України в 45% міст, пшениці й пшеничного борошна – у 53%; на Лівобережній Україні відповідно – 32% і 66% міст, а в Південній Україні – в 30% і 41% міст (Китанина, 1985, с. 191). Щоправда, дослідження популярного на той час кореспондента часопису найбільшої підприємницької організації Я. Букшпана зафіксували дещо інші результати щодо продовольчого становища в містах Південної України. Наводимо їх у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Нестача продуктів харчування в містах Південної України восени 1915 р.
(Промышленность, 1915, с. 590)

Губернія	Кількість міст у губернії	Кількість міст, що подали дані	Кількість міст, що подали скарги на нестачу					
			м'яса	житнього борошна	пшеничного борошна	крупів	цукру	солі
Херсонська	39	10	2	2	2	4	5	5
Катеринославська	21	9	2	2	2	4	7	5
Таврійська	35	15	6	4	3	8	9	6
Загалом	95	34	10	8	7	16	21	16

З таблиці видно, що восени 1915 р. м'яса не вистачало в 30% міст Південної України, житнього борошна – в 20,5%, крупів – в 47%, цукру – в 62%, солі – в 47% міст. Враховуючи розвиненість у цьому регіоні тваринництва, наявність величезних запасів хліба і солі, легко зробити висновок, що основною причиною дефіциту зазначених продуктів стали перебої в роботі транспорту, нестача палива на товарних млинах, заборона військовою й цивільною владою вивозити продовольство.

Попри всі складнощі й негаразди воєнного часу, щедрий урожай 1915 р. певною мірою пом'якшував гостроту й масштаб продовольчої кризи в містах. Яскравим свідченням цього є дані щодо торгових продовольчих запасів, які знаходилися в руках різного роду посередників між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції – приватних власників, земських

і міських самоуправлїн, кооперативів тощо, їх перепис на місцях здійснювався губернськими уповноваженими з заготівлі продовольства для користування працівниками апарату Управління справами Особливої наради з продовольства. Обліку підлягали торгові запаси 16 основних продуктів харчування вітчизняного виробництва. Перепис мав завершитися до 25 грудня 1915 р., але клопотання місцевих органів влади продовжувався в ряді губерній до 15 січня 1916 р. До перепису були залучені працівники податкової інспекції, службовці земських і міських управ, а в Полтавській губернії – й приватні особи, які діяли на добровільних засадах. Після проведеної роботи загальна картина виявилася такою. У європейській частині Російської імперії торгові запаси становили 322 млн. пудів, у тому числі продовольчих хлібів – 181 млн. пудів, фуражних – 39 млн., цукру – 25 млн., солі – 41 млн. пудів. Загалом виявилось, що хлібних запасів у торговельній мережі припадало на душу населення в європейській частині імперії близько 1,5 пуда, що було достатньо для місячного прохарчування, а для одних тільки жителів міст – на п'ять місяців, навіть у випадку повного припинення підвозу (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 58). Обсяги торгових запасів по шести губерніях Наддніпрянської України наведено в *табл. 1.2*.

З таблиці видно, що в шести губерніях Наддніпрянської України в торговій мережі налічувалося 96 130,8 тис. пудів продовольчих товарів 16-ти найменувань, що становило близько 30% торгових запасів європейської частини Російської імперії. Зокрема, торгові запаси продовольчих хлібів становили 46 60,8 тис. пудів, фуражних хлібів – 16 792 тис. пудів, цукру – 12 190,8 тис. пудів. Впадає в око майже повна відсутність у торговій мережі м'яса, бо його відправляли переважно на потреби армії. На жаль, ми не маємо докладних статистичних даних про торгові запаси в двох губерніях Правобережжя – Київській і Подільській, а також і Катеринославській губернії. За даними часопису гірничопромисловців, торговий запас на території Правобережної України становив 10,4 млн пудів, а з відрахуванням запасу Волинської губернії – 7 287 тис. пудів. Безперечно, що з урахуванням продовольства трьох вищезгаданих губерній, які не включені до *табл. 1.2*, торговий запас України становив на початку 1916 р. щонайменше 40% від усього обсягу продовольства європейської частини імперії.

Слід зазначити, що дані Особливої наради з продовольства, які відображено в *таблиці 1.2*, засвідчують, з одного боку, дещо неповні обсяги торгових запасів, а з іншого – нерівномірність їхнього розміщення на території як окремих губерній, так і всієї України. На Волині, наприклад, не враховано запаси чотирьох повітів, що знаходилися у безпосередній зоні воєнних дій, – Володимир-Волинського, Дубенського, Ковельського і Луцького (Известия Особого совещания, 1916, 19, с. 59-60). На Херсонщині хлібний надлишок становив у сільськогосподарському сезоні 1915 р. 80 млн. пудів, а торгові хлібні запаси – 9 568 тис. пудів. Три четверті торгового хлібного запасу, майже весь цукор і сіль цієї губернії знаходилися в Одесі. Запаси цук-

ру на ринку губернії становили 0,2–0,3 пуда на душу, або близько чотирьох-шестимісячної норми споживання; солі – 0,5 пуда, або в обсязі шестимісячного споживання. Через нерозвиненість транспортної мережі торгові запаси розподілялися нерівномірно і в інших губерніях України (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 51-52). Як видно з таблиці, торгові запаси на території Таврійської губернії становили 53 163,3 тис. пудів, запаси пшениці – близько 14 пудів на душу населення і 60 пудів на одного міського жителя (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 53-54]). У губернії накопичилися колосальні запаси солі – 6,7 пуда на душу (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 51-52). Останнє пояснюється гострими транспортними проблемами як на залізницях, так і на шляхах каботажного перевезення.

Таблиця 1.2.

Торгові запаси продуктів першої необхідності в шести губерніях України наприкінці 1915 – початку 1916 р. (Известия Особого совещания, 1916, 19, с. 72-73; Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 74-75; Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 64-65, 68-69; 74-77)

Губернія	Зареєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Жито	Пше- ниця	Житнє борош- но	Пше- ничне борош- но	Кру- па	Ячмінь	Овес	Висів- ки	Маку- ха
Волинська	143	275,4	47,5	227,8	19,2	42,0	72,5	69,2	26,5
Чернігівська	140,6	43,0	119,5	203,5	46,2	14,3	35,1	50,4	124,4
Полтавська	1597,1	2027,6	1209,6	1488,3	372,5	762,7	619,4	904,9	101,9
Харківська	681,7	1787,5	310,6	575,4	158,1	988,0	384,6	339,1	600,0
Херсонська	898,4	2977,4	168,3	887,5	132,3	4635,5	206,5	402,5	1508,2
Таврійська	1371,1	26587,5	55,1	1464,4	44,7	8051,1	980,3	463,1	63,8
Загалом	4831,9	33698,4	1910,6	4846,9	773,0	14493,6	2298,4	2229,2	2424,8
Губернія	Зареєстровані запаси продовольства (тис. пудів)								
	Олія	Вершкове масло	Цукор- рафінад	Цукор- пісок	Сіль	Риба	М'я- со	Зага- лом	
Волинська	3,7	0,25	304,4	1828,3	48,2	4,9	–	3113	
Чернігівська	40,0	0,2	39,5	25,5	94,0	56,3	2,6	1035,2	
Полтавська	31,6	0,4	141,5	3851,5	221,5	91,7	–	13422,1	
Харківська	36,1	1,7	139,6	4806,9	454,1	97,9	0,15	10821,5	
Херсонська	57,4	6,8	895,3	–	1767,9	30,2	1,5	14575,7	
Таврійська	6,5	0,7	123,9	34,4	13856	60,7	0,15	53163,3	
Загалом	1753	10,05	1644,2	10546,6	16441,7	341,7	4,40	96130,8	

У Харківській губернії переписом зареєстровано 10 821,5 тис. пудів торгових запасів 16-ти видів продуктів. Зокрема, запаси продовольчого хліба становили 6 пудів на душу міського населення, фуражного – 3 пуди, цукру –

1,5 пуда проти 0,46 пуда середнього річного споживання в губернії. Проте в губернії не вистачало солі, її торгові запаси становили 0,16 пуда на душу, або 1/6 річної потреби (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 50). В Полтавській губернії переписом виявлено в торговій мережі 13 422,1 тис. пудів продовольчого запасу, з них хліба на душу міського населення – 16 пудів, що повністю покривало і навіть перевищувало його потреби. Те ж стосується й цукру, запас якого становив 1,17 пуда на душу населення при середній річній нормі споживання в губернії – 0,24 пуда. Запаси солі через транспортні негаразди знизилися в губернії до 0,06 пуда на душу, або трохи менше 1/12 річного споживання (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 50, 53). На Чернігівщині зареєстровані переписом хлібні запаси торгової мережі забезпечували населення міст на 1,5–2 місяці. Незначні запаси фуражних хлібів пояснюються тут інтенсивними поставками до армії. Запаси цукру й солі забезпечували міське населення Чернігівщини приблизно на місяць споживання (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 54).

За повідомленням засобів масової інформації, на території Правобережної України торговий запас продовольчих хлібів становив 3,4 млн. пудів, фуражних – 0,3 млн., цукру – 5,7 млн. пудів, солі – 0,3 млн. пудів (Горно-заводское дело, 1916, 23, с. 13691-13692). Наведені цифри говорять самі про себе. Фуражне зерно тут майже повністю відправлялося у війська. Сіль не постачалася з Таврії й Херсонщини через нестачу перевізних засобів. Запаси цукру все ще свідчили про наявність потужної виробничої бази цього продукту. Особливо вражаючим було вичерпання продовольчих ресурсів Правобережної України в торговельній мережі на душу населення: продовольчих хлібів – 0,25 пуда, фуражного зерна – 0,02 пуда, солі – 0,02 пуда. І тільки запаси цукру все ще були значними – 0,41 пуда на душу (Горно-заводское дело, 1916, 23, с. 13692). Але сумарні дані таблиці показують, що в торговій мережі України станом на початку 1916 р. зберігалися солідні продовольчі запаси основних продуктів споживання. За абсолютними їх розмірами попереду були губернії Південної України.

Нестачу продовольства, найперше відчували міста і навіть села Правобережної України. В 1915 р. війна зруйнувала прифронтову зону цього регіону. Надмірно посилилася міграція населення, в містах розташувалися військові гарнізони й шпитали для поранених воїнів, з'явилася величезна кількість біженців і вигнанців, які потребували продовольчого забезпечення. Внаслідок масових реквізицій коней і волів ускладнилося підвезення продовольства з навколишніх сіл до міст. Постачання продуктів населенню міст із колосальних запасів, накопичених Міністерством землеробства та іншими продовольчими структурами для армії, мало епізодичний і навіть хаотичний характер. Траплялися випадки, коли те саме місто, подаючи заявки на товари масового попиту різним продовольчим структурам, мало протягом певного часу додаткові запаси продуктів харчування, а інші не отримували нічого. Уповноважені, які відповідали за заготівлю продовольства для

армії, нерідко реквізували хліб, заготовлений для населення міст та промислових районів.

За таких обставин органи міського самоуправління клопотали про надання урядом фінансової допомоги на продовольчі потреби. Особлива нарада з продовольства асигнувала Кам'янецькому повітовому земству 150 тис. карбованців позики, м. Могильову – 30 тис., Новій Ушиці – 10 тис. (Известия Особого совещания, 1916, 23–24, с. 39). Здійснювалися деякі заходи, спрямовані на унормування продовольчого питання, обчислення потреб продовольства для кожного міста і навіть приміських околиць. Постановою Кам'янець-Подільської міської думи від 14 листопада 1915 р. встановлювалася місячна норма продуктів першої необхідності для жителів міста і повіту (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

Місячна норма продовольства для жителів Кам'янецького повіту
(Известия Особого совещания, 1916, 23–24, с. 39–40)

Продовольчий продукт	Обсяги продовольства	
	м. Кам'янець-Подільський	Населення повіту
Жито	30 000	10 000
Пшениця	100 000	100 000
Овес і ячмінь	50 000	50 000
Різні крупи	3000	2500
Сіль	15 000	5000
Цукор-рафінад	8000	6000
Цукор-пісок	6000	8000
Чай	150	150
Олія і вершкове масло	2000	2000
Риба	1500	1500

З таблиці видно, що населення повіту потребувало майже такого ж самого продовольчого забезпечення, як і губернський центр.

Серйозні продовольчі утруднення принесла війна Києву. В історичній літературі та документальних джерелах наводяться суперечливі дані щодо чисельності населення цього міста, одного з найбільших у Російській імперії – найчастіше називаються від 500 до 600 тис. осіб. Восени 1915 р. губернська продовольча нарада встановила для задоволення потреб міста норму підвозу продовольства і фуражу залізницями в розмірі 94 навантажених вагонів на добу (Известия Особого совещания, 1916, 19, с. 9). На початку 1916 р. в Києві було проведено перепис жителів, який засвідчив, що в місті проживає 571 602 душі чоловічої і жіночої статі. Але, за даними засобів масової інформації, частина жителів міста, особливо мешканців єврейських кварталів, ухилилася від реєстрації (Киевские городские известия, 1916, 9, с. 87).

Продовольче становище Києва надто ускладнювалося його розташуванням поруч з театром воєнних дій. У місті знаходилися багатолюдний гарнізон, шпиталі та інші військові установи. З міської торгової мережі харчувалися також мешканці багатьох залізничних селищ і близької околиці – Деміївки, Святошина, Слобідок та ін. Протягом 1915–1916 рр. залізницями, річковим і гужовим транспортом через Київ рухались у східному напрямку сотні тисяч біженців і вигнанців. Відтак, місту доводилося годувати від 900 тис. до 1 млн. осіб (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 41; Киевские городские известия, 1916, 9, с. 87). Окрім цього, воно потребувало значного обсягу фуражу, оскільки в ньому налічувалося близько 25 тис. коней, певна кількість волів і корів (Киевские городские известия, 1916, 7-8, с. 29). Продовольче питання загострювалося й через заборони на вивезення харчових продуктів з інших губерній України і реквізиції з боку військової влади та губернського уповноваженого з продовольства.

Зростання населення міста змусило владу переглянути обсяги продовольчих потреб, і добова норма підвозу залізницями була збільшена до 120 вагонів на добу. На основі даних про надходження до Києва продовольчих вантажів за три передвоєнних роки були встановлені обсяги основних продуктів харчування. Подаємо їх у табл. 1.4.

Таблиця 1.4.

Річна й місячна потреба жителів Києва у продовольстві та товарах масового попиту (Киевские городские известия, 1916, 7-8, с. 30)

Продукт	Обсяги продовольства і фуражу (пудів)	
	на рік	на місяць
Пшениця	9 000 000	750 000
Жито	3 600 000	300 000
Різна крупа	1 323 000	110 000
Горох і квасоля	180 000	15 000
Цукор	900 000	75 000
Сіль	1 100 000	92 000
Риба	1 100 000	90 000
Жири	1 800 000	150 000
М'ясо	2 160 000	180 000
Молоко (відер)	8 400 000	близько 700 000
Картопля	2 160 000	180 000
Капуста	1 200 000	100 000
Овес	3 600 000	300 000
Сіно	3 600 000	300 000
Солома	120 000	10 000
Гас	977 508	81 459
Сірники	32117	2676

Таблиця демонструє місячну й річну потреби населення в продовольстві та інших товарах масового попиту. Зокрема, місто потребувало щомісячно 1 050 тис. пудів продовольчого зерна, 110 тис. пудів різних крупів, 75 тис. пудів цукру, 90 тис. пудів риби, 150 тис. пудів тваринних і рослинних жирів, 180 тис. пудів м'яса та багато інших продуктів, фуражу та товарів повсякденного попиту.

Влітку 1915 р. військова влада приготувала місто до евакуаційного стану. Порушувалося питання про вивезення з Києва святинь Києво-Печерської лаври. До міст Лівобережної України й, особливо, Великої Росії евакуювалися державні установи, бібліотеки, музеї (Полонська-Василенко, 1992, с. 448). До Саратова й Воронежа було переміщено ряд закладів вищої освіти (Ежемесячник Киевского отделения, 1916, 1, с. 1-2). За таких несприятливих обставин торгові організації міста утримувалися від заготівлі великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міське самоуправління змушене було тримати заготовлені продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання (Известия Особого совещания, 1916, 21, с. 41). До того ж транспортні засоби на Дніпрі були реквізовані військовою владою, доставка продовольчих вантажів річковими шляхами припинилася, запаси зерна на київських млинах різко зменшилися порівняно з попередніми роками. Ціни на хлібні продукти стали різко зростати. Зрештою, це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р. Проте загрозу «борошняного голоду» було припинено зусиллями К. П. Григоровича-Барського і С. П. Гриневича – уповноважених Київської і Полтавської губерній на заготівлю хліба для армії. В розпорядження продовольчої комісії міської управи надійшло для товарних млинів близько 1 млн. пудів пшениці і 300 тис. пудів жита з інтендантських складів, а також 700 тис. пудів продовольчого зерна від уповноважених Міністерства землеробства. Цього було достатньо для хлібного прохарчування жителів Києва в повному обсязі щонайменше протягом двох місяців. Активну участь у забезпеченні міста хлібом брали голова губернської земської управи М. Суковкін та управляючий землеробського синдикату І. Черниш (Русский мельник, 1916, 6–7, с. 225).

У листопаді 1915 р. становище на продовольчому ринку Києва знову загострилося. Через нестачу основних продуктів харчування київський губернатор заборонив вивіз хліба з млинів і залізничних станцій, розташованих навкруги губернського центру в радіусі 60 верст. 23 листопада губернська адміністрація довела до відома киян про зняття заборони на вивіз із Чернігівської і Полтавської губерній борошна, крупів, м'яса, сала, фуражного зерна тощо (ЦДІАК України, ф. 274, спр. 3259, арк. 1, 15). Продовольча ситуація в місті дещо вирівнялася, але на початку 1916 р. знову загострилася. Тенденцію до погіршення становища на хлібному ринку Києва взимку 1915–1916 рр. відображає *табл. 1.5*.

Завіз хлібних продуктів до Києва взимку 1915–1916 рр. (млн. пудів)
(Киевские городские известия, 1916, 11–12, с. 180)

Продукт	1–15 грудня	15–31 грудня	Увесь грудень	1–15 січня	15–31 січня	Увесь січень	1–15 лютого	% за-везу
Пшениця	291	254	545	214	154	368	115	39
Жито	38	72	110	49	15,5	64,5	11	29
Пшеничне борошно	40	42,2	82,2	33	25,5	58,5	53	132,5
Житнє борошно	–	6	6	–	–	–	4	67,7
Загалом	369	374,2	743,2	296	195	491	183	49,6

З таблиці видно, що завезення хлібних продуктів до Києва в першій половині лютого 1916 р. порівняно з першою половиною грудня 1915 р. становило тільки 49,6%, у тому числі пшениці – 39%, жита – 29%, житнього борошна 67,7%. І тільки завезення пшеничного борошна зросло на 32,5%.

Падіння завозу продовольчого зерна і борошна в Київ взимку 1915–1916 рр. негативно вплинуло на обсяги споживання хлібних продуктів жителями міста протягом усього 1916 р. За підрахунками статистиків апарату губернського уповноваженого з продовольства, для повного місячного задоволення потреб міста необхідно було в середньому 270 тис. пудів житнього борошна і 563 тис. пудів пшеничного, а загалом 833 тис. пудів. В дійсності ж середнє місячне споживання становило 698 тис. пудів, у тому числі 205 тис. пудів житнього і 493 тис. пудів пшеничного борошна, або близько 84% від потреб споживачів (Киевские городские известия, 1916, 11–12, с. 181–182). Враховуючи постійний дефіцит на продовольчому ринку м'яса, сала й жирів, які відправлялися до армії, зменшення споживання хліба на 16% було надто болісним для жителів міста.

Щоб поліпшити продовольче становище, органи військової і цивільної влади скасовували час від часу власні заборони на вивіз продуктів. У квітні 1916 р. головний інтендант Південно-Західного фронту дозволив завозити до Києва велику рогату худобу, свиней, овець і м'ясо з шести губерній на території Київського військового округу (ЦДІАК України, ф. 279, спр. 136 (м/ф), арк. 1). Губернський уповноважений з продовольства клопотав, щоб Міністерство землеробства підвищило душову норму цукру для населення міста з 2,5 фунта до 4 фунтів на місяць, а для решти міст губернії – з 2 до 2,5 фунта, залишивши для сільського населення 1 фунт цукру на душу. Клопотання мотивувалося розташованістю губернії неподалік від фронту, що призвело до виснаження таких харчових продуктів, як м'ясо і сало, та погіршенням умов підвозу продовольства залізницями. Для задоволення потреб Києва необхідно було щомісячно отримувати 90 тис. пудів цукру

(Киевская земская газета, 1916, 25 окт.). Отже, забезпечення Києва продовольством під час війни було обмеженим і незадовільним.

У роки війни погіршилося забезпечення продовольством Харкова – міста з численним робітничим населенням. У передвоєнні роки річний приріст населення становив тут 2,74% (Известия Харьковской городской думы, 1915, 9–10, с. 107), а під час війни цей процес набув ще більшого темпу внаслідок міграції сільського населення та напливу біженців з Царства Польського, Прибалтики, Галичини, Подільської і Волинської губерній. На 1 квітня 1916 р. в Харківській губернії налічувалося самих тільки зареєстрованих біженців і вигнанців 123,5 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, у тому числі в Харкові – 45 тис. (Известия Особого совещания, 1916, 27, с. 60-63). Населення міста з околицями ще до напливу біженців становило 295 тис. осіб. Для його прохарчування потребувалося 192 480 пудів житнього і 250 тис. пудів пшеничного борошна на місяць (Известия Харьковской городской думы, 1915, 6–8, с. 116), а протягом року – кілька десятків тисяч биків і корів, 37 тис. свиней, близько 2,4 тис. телят, 41,5 тис. овець і баранів, 14 тис. ягнят, багато домашньої птиці тощо (Известия Харьковской городской думы, 1915, 9–10, с. 107). Сума в 125 тис. карбованців, надана Особливою нарадою з продовольства міському управлінню для проведення продовольчих операцій, була надто малою, і міська влада клопотала про надання позики в розмірі 500 тис. карбованців (Известия Харьковской городской думы, 1915, 3-4, с. 183-184).

Нестача житнього хліба в торговій мережі Харкова виявилась у березні 1915 р., що спричинило різке підняття цін на борошно. На інтендантських складах губернії знаходилися великі запаси продовольства, і уповноважений з заготівлі хліба для армії, член Державної думи П. Неклюдов запропонував міському самоуправлінню закупити з армійського запасу 200 тис. пудів житнього борошна за ціною 1,45 карбованців за пуд з мішками (Известия Харьковской городской думы, 1915, 5-7, с. 125).

Однак становище на хлібному ринку Харківщини на той час було далеким від критичного. Ще існували численні джерела поповнення хлібом не тільки Харкова, а й інших міст Лівобережної України. Продовольча комісія міської думи мала можливість диференційовано підходити до закупівлі борошна, враховуючи його діну, якість і смаки споживачів міста. Тому й не дивно, що комісія відмовилася від прийняття великої партії борошна «звичайного інтендантського розмелу» й закупила пшеничне борошно високої якості в різних повітах губернії. Сприятливі перспективи на врожай 1915 р. стимулювали надходження на ринок Харкова й інших міст зерна та борошна і сприяли навіть деякому зниженню цін на нього влітку 1915 р. З інтендантських складів П. Неклюдова було закуплено тільки 26 тис. пудів житнього борошна (Известия Харьковской городской думы, 1915, 5–7, с. 127-128).

У подальшому траплялися перебої у постачанні жителям міста продовольства, а восени 1916 р. становище на хлібному ринку Харкова, як і повсюди в Україні, а тим більше в регіонах Російської імперії, різко погір-

шилося через зменшення пропозиції з боку виробників. Надмірна урядова регламентація і всілякі заборони на вивіз продовольства з місць його виробництва набули небувалого масштабу. Хліб відправлявся, як правило, в армію та промислові й безхлібні регіони Великої Росії. На засіданні міської думи 4 листопада 1916 р. повідомлялося, що запасів пшеничного зерна й борошна залишалося на два тижні, а житнього зовсім немає. Заготовлену харківськими борошномелами пшеницю в різних регіонах України було заборонено вивозити під загрозою реквізиції (Известия Харьковской городской думы, 1915, 10–12, с. 22).

Наприкінці 1916 р. продовольче становище в Харкові ще більше загострилося, нестача борошна в хлібопекарнях призвела до величезних черг біля хлібних крамниць. Зібрання міської думи скаржилося, що підприємства міста працюють майже повністю на оборону, але не мають належного продовольчого забезпечення. Міська управа клопотала перед урядом про надання дозволу на завіз 300 вагонів закупленого в Таврії борошна. Подальше загострення продовольчого становища змусило міську думу обговорити питання завезення продовольства з повітів губернії гужовим транспортом. На середину лютого 1917 р. запасу пшеничного борошна залишилося тільки на сім днів та й то за умови припинення вивозу хліба до армії, про що дума просила губернатора. Отже, жителі Харкова опинилися у скрутному становищі через нестачу хлібних продуктів (Известия Харьковской городской думы, 1917, 1–3, с. 19, 43).

Трохи інакша картина спостерігалася на хлібному ринку Південної України. В цьому регіоні були найбільші продовольчі запаси, в тому числі й у торговій мережі, а ціни – помірнішими. Врожай сільськогосподарського сезону 1915 р. тільки посилив цю тенденцію. У Миколаївському повіті Херсонської губернії ціна одного пуда пшениці знизилася в серпні 1915 р., порівняно з червнем, з 1,07 карбованців до 1,05 карбованців, а жита – з 0,88 карбованців до 0,81 карбованців, ячменю – з 0,80 карбованців до 0,77 карбованців за пуд (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 33). Це був рівень довоєнних цін на зернові культури для виробників. Зростання цін на хлібні продукти в містах регіону також дещо стримувалося солідними запасами зерна і борошна на товарних млинах і в складських приміщеннях торгової мережі. На млинах Керчі, наприклад, на початку листопада 1915 р. запас борошна становив 500 тис. пудів (Известия Особого совещания, 1916, 20, с. 27).

Загострення продовольчого становища в містах було ще й наслідком того, що населення приміських околиць повсюди залишалося через відсутність будь-якого забезпечення необхідними для життя предметами. За цих обставин такі товари першої необхідності, як цукор, чай, гас, сірники, мило, тютюн і навіть хлібні продукти, неминуче «переливалися з міської торговельної мережі в безтоварні зони». Внаслідок цього дедалі гостріше відчувався дефіцит товарів у містах. Спроби окремих повітових земств забезпечити

приміське населення основними життєвими припасами не дали очікуваних результатів через різке падіння виробництва предметів масового попиту і недосконалість створеної урядом продовольчої організації.

Порівняно з даними *табл. 1.2* торгові запаси хліба в усіх регіонах України на початку 1917 р. різко зменшилися. В Харківській губернії вони становили 551,6 тис. пудів, Волинській – близько 100 тис. пудів, Чернігівській – 308,5 тис. пудів, Катеринославській – 561,1 тис. пудів. У торговій мережі Таврійської губернії вони все ще становили 3 361 тис. пудів, але це було менше відповідного періоду попереднього року приблизно в сім разів (Торговые запасы, 1917, с. 12-14). Особливу тривогу з цього приводу викликало становище на Катеринославщині, з території якої забезпечувалося найбільшою мірою населення величезного гірничозаводського регіону Донбасу й Придніпров'я.

Внаслідок прогресуючого вичерпання продовольчих ресурсів ставали дедалі очевиднішими недоліки продовольчої організації, створеної законом від 17 серпня 1915 р. Окрім того, що її працівники мали слабкі зв'язки з громадськістю на місцях, її функції обмежувалися переважно забезпеченням продовольством армії і тільки частково персоналу робітників та службовців, які працювали на оборонних підприємствах. На цьому наголошував міністр землеробства О. О. Ріттіх навіть на третьому році війни. Всі інші категорії тилового населення були залишені напризволяще. І тільки крайнє загострення продовольчої кризи в містах через нестачу спочатку м'ясних, а потім і хлібних продуктів змусило урядові кола надавати населенню безпосередню продовольчу та фінансову допомогу. За даними міністра землеробства О. М. Наумова, до середини лютого 1916 р. з накопичених для армії продовольчих запасів містам і земствам було передано за плату близько 30 млн пудів хліба і надано для закупівлі продуктів і товарів масового попиту позику на 18,5 млн. крб. У розпорядження місцевих уповноважених з продовольства надійшли також позики розміром у 15 млн. крб. (Стенографический отчет, сессия IV, Стб. 1832; Промышленность и торговля, 1916, 11, с. 300).

За повідомленням засобів масової інформації, Міністерство фінансів надало позики ряду міст України: управам Катеринослава і Херсона – по 300 тис. крб., Олександрівському повітовому земству – 60 тис., управлінню м. Рівне – 52 тис. крб. (Торгово-промышленная газета, 1916, 9 марта) Чернігівській управі – 25 тис., Старобільській управі – 30 тис. крб. (Торгово-промышленная газета, 1916, 6 апр.). Для забезпечення жителів Києва продовольством згідно із встановленими нормами потребувалося близько 30 млн. крб. на рік. Проте вищими урядовими установами була дозволена тільки двохмільйонна позика на продовольчі операції. Особлива нарада з продовольства асигнувала місту 0,5 млн. крб., Черкасам – 50 тис., Чигирину – 20 тис. (Киевские городские известия, 1916, 7–8, с. 30).

Із самого початку війни закупівля хліба для армії фінансувалася через інтендантське управління, а для населення – за рахунок позик, які надава-

лися за рішенням Міністерства фінансів тим чи іншим містам і районам імперії, і частково за кошти для військових заготівель. Такі операції, як правило, велися за наявні гроші, причому витрачені суми поверталися в державну скарбницю зі значним запізненням, після надходження й реалізації продуктів, що обмежувало рамки діяльності працівників урядової продовольчої організації. Ці та інші негативи фінансового господарства стали особливо помітними і обтяжливими після поширення твердих хлібних цін на всі торгові угоди. За підрахунками статистиків, для тилового населення необхідно було закупити до врожаю 1917 р. близько 300 млн. пудів хлібних продуктів за ціною в середньому по 2,50 крб. за пуд (Известия Особого совещания, 1917, 1, с. 89). Це створювало на продовольчому ринку принципово нову ситуацію. Фінансова слабкість держави стала, очевидно, ще одним поштовхом для впровадження так званої реформи О. О. Ріттіха в листопаді 1916 р.

Особливо гостро нестача продовольства відчувалася в Донбасі й Придніпров'ї. На нараді директорів металургійних заводів у вересні 1916 р. наголошувалося, що забезпечення цього регіону завжди було складним завданням через те, що гірничозаводські підприємства, особливо вугільні й залізрудні копальні, виникали свого часу в малолюдних місцевостях і були «своєрідними промисловими колоніями». Це зобов'язувало адміністрацію «постійно вирішувати питання широкого продовольчого спектра – від заготівлі часнику й цибулі до м'яса, жирів і решти продуктів, а також фуражу для худоби» (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 113зв.-114). З цієї причини адміністрація багатьох копалень і металургійних заводів ще до війни мала службу заготівельників, продовольчі склади та крамниці. З іншого боку, як свідчать численні документи фонду гірничопромисловців, торговельна мережа підприємств регіону забезпечувалася в роки війни, в усякому разі до осені 1916 р., приблизно на 60–70% від загальних потреб за рахунок централізованих поставок, що здійснювалися урядовою продовольчою організацією.

В роки війни продовольча ситуація загострилася внаслідок цілого ряду чинників. Рік у рік зростала чисельність робітників. На початку 1916 р. в гірничозаводській промисловості регіону налічувалося разом з членами родин близько 800 тис. осіб чоловічої й жіночої статі. У зв'язку з цим часопис гірничопромисловців писав: «Можна без всякого перебільшення сказати, що продовольче питання – центральне й найбільш злободенне для гірничозаводської промисловості» (Горно-заводское дело, 1916, 13, с. 13231). У наступні місяці контингент робітників зростав. У 1917 р. кількість робітників гірничої і металургійної промисловості з членами їхніх родин в одній тільки Катеринославській губернії перевищила 1 млн осіб, а з урахуванням підприємств цього профілю в Херсонській, Таврійській, Харківській губерніях і Донській області – досягла 1 542 тис. осіб (Горно-заводское дело, 1917, 28–29, с. 16094). Заборони влади на вивіз продовольства з місць його виробництва, негаразди на залізницях і криза сільського господарства в

1916 р. ще більше ускладнили становище на продовольчому ринку Донбасу й Придніпров'я.

Продовольчі ускладнення загострилися в гірничозаводському регіоні наприкінці 1915 р., коли виявився небувалий у попередні півтора року війни дефіцит хліба, цукру та інших харчових товарів. Найпершими причинами цього був розлад залізничного транспорту та відсутність достатньої кількості перевізних засобів. На безрадісне становище на залізниці скаржився часопис гірничопромисловців, що годі й думати про цілковите виправлення ситуації. Усі заходи урядових інстанцій у цій сфері залишалися мертвою літерою (Горно-заводское дело, 1916, 4, с. 1283).

Як з'ясувалося, «борошняна криза» стала ще й наслідком недосконалості механізму таксування предметів першої необхідності. Такси на борошно встановлювалися, як правило, значно нижче ринкових цін. Співвідношення між оптовими й роздрібними цінами на зерно й борошно встановлювалися на рудниках в суміжних губерніях і повітах довільно (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096). Ці питання розглядалися 12 січня 1916 р. на засіданні Ради з'їзду гірничопромисловців за участю уповноваженого з продовольства Катеринославської губернії К. Д. Гесберга. Зібрання вирішило клопотати, щоб уряд скасував заборону на вивезення продовольства з Таврійської й Катеринославської губерній і визнав продовольчі вантажі на залізницях для гірничозаводських підприємств позачерговими та сприяв закупівлі цукру і солі. Була переглянута також такса на продукти в сторону підвищення роздрібних цін (Горно-заводское дело, 1916, 6, с. 12904), що сприяло надходженню на ринок продовольства. Невдовзі за безпосередньою участю представника Ради з'їзду гірничопромисловців на рудники стали надходити вагони з цукром для робітничого населення. У лютому 1916 р. питання щодо забезпечення рудничних селищ і металургійних заводів було вирішене.

Однак у крамницях для робітників і далі не вистачало м'яса й сала – продуктів, що першочергово відправлялися у війська. Окремі підприємства намагалися встановити до трьох пісних днів на тиждень, але робітники погрожували припинити роботу (Горно-заводское дело, 1916, 10–11, с. 13091). Тим часом проведене Радою з'їзду гірничопромисловців анкетування засвідчило наступне середнє місячне споживання продовольства у гірничопромисловому регіоні протягом 1915 р.: борошна – 800 тис. пудів, цукру – 40 тис., м'яса – 160 тис., різних крупів – 38 тис., олії – 10 тис., сала – 14 тис., картоплі – 60 тис., солі – 5 тис. пудів (Горно-заводское дело, 1917, 13, с. 13233).

Продовольче становище в регіоні знову загострилося в серпні 1916 р., коли стало відомо про те, що тверді ціни на хлібні продукти невдовзі зростуть. Пропозиції з боку виробників різко скоротилися, товарні млини опинилися з мінімальними запасами зерна. Попри ці несприятливі явища, губернські уповноважені з продовольства продовжували забороняти адміністрації підприємств самостійно заготовляти продовольство, а залізниці припинили перевезення продовольчих товарів приватним особам і навіть пред-

ставникам заводууправлінь. Часто траплялися випадки реквізиції продовольства. З усіх кінців регіону надходили повідомлення про нестачу, а то й повну відсутність м'яса, сала, цукру, крупи і навіть борошна (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 113). У вересні 1916 р. централізовані поставки до складів підприємств гірничозаводського регіону знизилися до 50% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8). Виникла серйозна загроза страйкового руху гірників і металургів. Останнє спонукало Раду з'їзду гірничопромисловців вдатися до «телеграфного тиску» на урядові інстанції для зупинення продовольчої кризи (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096). У телеграмі уряду від 24 серпня 1916 р. М. Ф. Дітмар наполягав на необхідності видавати щомісячно з інтендантських складів близько 800 тис. пудів борошна для робітничого населення, а також прирівняти робітників вугільних копалень і металургійних заводів за нормами забезпечення м'ясом та іншими продуктами до солдатів діючої армії (Горно-заводское дело, 1916, 34, с. 14107). Для забезпечення рудників хлібними продуктами гірничопромисловці наполягали навіть на необхідності реквізиції урядом зернових хлібів у виробників (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15096).

23 вересня 1916 р. Рада з'їзду гірничопромисловців провела нараду, на якій розглядалося питання щодо забезпечення гірників і металургів продовольством. Зібрання намагалося визначити подальший напрямок продовольчої політики. Було ухвалено постанову про передачу постачання продовольством гірничозаводського населення, зокрема в Донській області, Катеринославському уповноваженому Особливої наради з продовольства; запропоновано заходи для забезпечення товарних млинів мінеральним паливом і удосконалення перевезення продовольчих вантажів залізницями (Горно-заводское дело, 1917, 3, с. 15097). Протягом усієї осені підприємства докладали надзвичайних зусиль для поліпшення продовольчого становища робітників, доставляючи продукти з навколишніх сіл. Тільки в грудні 1916 р. ситуація дещо вирівнялася, хоча й ненадовго. До продовольчої мережі регіону в централізованому порядку надійшло 796 вагонів пшеничного борошна, або 77,1% від замовленої кількості (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8).

На початку 1917 р. забезпечення регіону продовольством знову ввійшло в фазу нової кризи, що тривала до самого повалення династії Романових. У січні централізовані поставки хліба були виконані на 60% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 138, арк. 7-8; спр. 181, арк. 1), а в лютому 1917 р. – знизилися до 46% від норми (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 181, арк. 2). Повсюдно болісно відчувалася нестача основних харчових продуктів. Адміністрація Російсько-Бельгійського металургійного товариства висловила працівникам органів регулювання економікою занепокоєння з приводу нестачі хліба й прохала, зокрема, уповноваженого Особливої наради з оборони полковника Панкіна посилити постачання продовольства підприємствам товариства (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 153). Скрутне становище

на рудниках у центрі вугільного басейну відображено в рапорті окружного інженера Горлівського гірничого округу в Гірниче управління. Централізовані поставки продовольства різко скоротилися внаслідок урядової заборони вивозити продовольство навіть з території власної губернії. Вагони на залізничних станціях у випадках, коли вдавалося закупити продовольство, не подавалися навіть за умови надання посвідчень про те, що підприємства працюють виключно на оборону. Внаслідок скорочення централізованих поставок запаси м'яса, зокрема на підприємствах Південно-Російського товариства, заготовленого ще восени 1916 р., майже вичерпалися. Заготівля м'яса й сала стала неможливою через реквізицію худоби для армії. Не вистачало пшеничного борошна й рослинного масла. Коні, що належали підприємствам, залишилися без корму, оскільки фуражне зерно повсюди реквізовувалося для армії (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 124-125зв.) Окремі промислові райони й підприємства опинилися у ще складнішому становищі. Маріупольський гірничозаводський район з населенням понад 50 тис. осіб отримав за місяць тільки 10% із призначених у централізованому порядку 180 тис. пудів хліба. Краматорський завод отримав до 15 лютого менше четвертої частини борошна, дозволеного завезти губернським уповноваженим, а до продовольчих складів Дружківського металургійного заводу не надійшло жодного пуда (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 208, арк. 22).

Для прохарчування населення Донбасу й Придніпров'я протягом семи місяців, тобто до нового врожаю, потрібно було 32 млн. пудів хліба, у тому числі для міст – 6 млн. пудів, робітників гірничозаводських підприємств з родинами – 14 млн. пудів, для сільського населення, основним джерелом існування якого була переважно праця в різних галузях промисловості, – до 12 млн. пудів. Катеринославщина мала поставити державі, згідно з розверсткою Ріттіха, 27 млн. пудів хліба. 17 січня 1917 р. 41-й з'їзд гірничопромисловців знову клопотав, щоб уряд заборонив вивіз зерна й борошна за межі губернії й дозволив закупівлю продовольства для гірничозаводських підприємств у повітах Таврійської й Херсонської губерній (Горнозаводское дело, 1917, 3, с. 15097). Учасники продовольчої наради, проведеної Катеринославською земською управою, дійшли висновку про неможливість виконання розверстки в повному обсязі, а губернський уповноважений з продовольства К. Д. Гесберг заявив, що він не зможе забезпечувати підприємства хлібом починаючи з лютого 1917 р. Зайве складати програми на метал, нагадував Гесберг урядові, якщо підприємства будуть позбавлені програми на хліб (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 153-154). Ця заява, безперечно, відображала крайнє роздратування продовольчою політикою імперського уряду як виробників продовольства, так і промислових кіл України. Перебування в січні-лютому 1917 р. в Харкові міністрів О. О. Ріттіха і В. М. Шаховського й переговори з ними керівництва Ради з'їзду гірничопромисловців мало що змінили в забезпеченні регіону продовольством. Ріттіх відмовився задовольнити прохання щодо ввезення зерна з

інших українських губерній, мотивуючи це тим, що продовольча ситуація в багатьох регіонах імперії ще гостріша.

Таким чином, продовольче становище в містах і промислових районах України в роки війни погіршилося. На першому етапі війни це проявилось в більш-менш м'яких формах, у вигляді певної нестачі основних продуктів харчування. В подальшому продовольча ситуація ускладнювалася й призвела до різкого скорочення споживання міським населенням продовольчих товарів, а також повсякденного попиту. Причини цього крились у затяжному характері війни, загальній слабкості імперської економіки і фінансової системи, занепаді сільськогосподарського виробництва. Далеко не досконалою виявилася урядова продовольча організація, що працювала переважно на армію, не забезпечуючи потреб більшості тилового населення. Несприятливий хід подій на фронті в 1915 р. дезорганізував транспортну систему, а заборони на вивіз продовольства з районів його виробництва додатково погіршували продовольче становище жителів міст і промислових регіонів.

У роки війни різко знизився життєвий рівень населення в містах і промислових районах України. Окрім відрахувань у бюджет, жителі міст зазнали втрат унаслідок занепаду промислових галузей, що мали раніше торгові зв'язки зі світовим ринком, руйнувань у прифронтовій зоні, реквізицій продовольства і напливу біженців та вигнанців. Найбільшою мірою погіршилося матеріальне становище тієї частини міського населення, єдиним джерелом існування якої була заробітна плата.

Війна забирала левову частку матеріальних засобів існування всіх соціальних прошарків і груп. Купівельна спроможність карбованця знизилася, за офіційними даними, майже в чотири рази – до 0,27 крб. на 1 березня 1917 р. У зв'язку з витратами на війну народне споживання скоротилося в Російській імперії за перший рік війни на 25%, за другий – на 43%, за третій – на 52% (Россия в мировой войне, 1925, с. 6). Скорочення народного споживання мало прямий зв'язок з товарним голодом, який загострювався з кожним місяцем через згортання економічних зв'язків між містом і селом. Одна тільки ця тенденція, з тривогою констатував часопис промисловців, «може примусити воюючу державу скласти зброю» (Промышленность и торговля, 1916, I, с. 1).

Небувалого розмаху набула спекулятивна вакханалія, у посиленні якої брали участь і банки, і структури хліботорговельного капіталу, і торгові фірми. Зростанню цін усіляко сприяли різні паразитичні елементи, чисельність яких, як ніколи, збільшилася в роки війни. Формула «кому війна, а кому рідна мати» набула нечуваного поширення саме в містах, особливо в столицях Російської імперії, де зосередилися правлячі кола. Ця формула й відображала суть їхньої шкідливої діяльності. На третьому році війни особливо болісною стала нестача в містах продовольчих товарів. Постійним елементом міського життя стали восени й узимку 1916–1917 рр. величезні черги біля продовольчих крамниць.

Проаналізувати падіння життєвого рівня міського населення в роки війни краще всього на фоні довоєнного періоду. На наш погляд, заслуговує на увагу становище тієї частини жителів, які перебували в більш-менш сприятливих умовах проживання за рахунок заробітної плати – інженерно-технічних кадрів, різного роду службовців, працівників навчальних і медичних закладів та ін. Висвітлення матеріального становища цих категорій міського населення було вкрай невиконане для радянського режиму й повністю обійдене представниками радянської історичної науки. Для прикладу наведемо такі дані, що відносяться до міста Харкова. Річне жалування працівників міської управи й канцелярії міської думи становило: архіваріуса – 900 крб., головного бухгалтера – 4500, конторника – 600, діловода – 1800, архітектора – 3000, інженера з архітектурних питань – 3000, землеміра – 1600, завідувача народною освітою – 2700, юрисконсульта – 2400, санітарного лікаря – 2200, головного інженера – 6000 крб. Солідним виглядає й річний заробіток рядових службовців міського трамвайного управління Харкова: рахівника – 900 крб., табельника – 600 крб., кресляра – 600 крб., техніка – 900 крб., монтувальника – 900 крб., майстра – 960 крб. Старший лікар Олександрівської лікарні міста отримував річну заробітну плату в розмірі 2400 крб., терапевти – 1500, хірург – 1500, фельдшер – 600 крб., завідувач хірургічним відділенням – 1800 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 47-48, 55-57, 61-68, 79).

Відносно високий рівень оплати цих та інших категорій службовців давав можливість користуватися культурними здобутками часу – відвідувати театри, музеї, мати власні бібліотеки, виписувати популярні засоби масової інформації, давати освіту дітям. У січні 1914 р. в Харкові розповсюджувалося 54 різних найменувань часописів, з них понад 30 – іноземними мовами (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 342-344). Про зростання добробуту високооплачуваних працівників і різного роду власників свідчать і такі факти. Протягом 1913 р. службами міської управи було дозволено збудувати пристойні будинки в такій кількості: одноповерхові дерев'яні – 334, двоповерхові – 27; одноповерхові кам'яні – 78, двоповерхові – 98, триповерхові – 47, чотириповерхові – 36, п'ятиповерхові – 16, шестиповерхові – 10 (Известия Харьковской городской думы, 1914, 5, с. 166). Нерухоме майно професора Харківського університету Д. І. Багалія оцінювалось у 6917 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 9–11, с. 450). Аналогічною тенденцією характеризувався розвиток інших великих міст України в довоєнний період.

На цьому тлі рельєфно вирізняється незадовільне становище робітничого класу та інших прошарків міського населення, позбавлених політичних, соціальних і правових гарантій, які мали пролетарі країн Західної Європи. Робітниче законодавство в Російській імперії було обмеженим і недосконалим й приймалося «тільки під шум робітничих заворушень». За визнанням С. Ю. Вітте, жодної серйозної програми, жодної серйозної політики стосовно

становища робітників царський уряд ніколи не мав. Реакція правлячих кіл на робітничі страйки завжди витримувалася в дусі російського традиціоналізму, що виправдовував безправ'я робітників: «Усе це прийшло до нас із Заходу і не притаманне нашому побуту й нашим звичаям».

Тогочасний український економіст М. І. Тутан-Барановський наголошував, що рівень заробітної плати робітників визначається переважно двома чинниками: продуктивністю суспільної праці й організованістю та соціальною силою робітничого класу. Оскільки ні перший, ні другий чинник у Російській імперії не досягли задовільного рівня, заробітна плата робітників була дуже низькою. За статистичними даними фабричних інспекторів, середній річний заробіток робітника в 1901–1905 рр. становив 206 крб., у 1906–1910 рр. – 238 крб., а в 1911 р. піднявся до 251 крб. Коливання заробітної плати робітників навколо цих сум у різних промислових галузях і регіонах Російської імперії були значними. Найменші заробітки були в групах підприємств, широко представлених в Україні, – обробки харчових та смакових продуктів і речовин, особливо в цукрових виробництвах, де середній заробіток становив близько 114 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1911, 51-52, с. 6498-6499; Ежегодник Министерства финансов, 1915, 1, с. 200-205). Це стало однією з причин повільнішого накопичення грошових внесків у ощадних касах України порівняно з регіонами Великої Росії.

Напередодні війни в містах України все ще був поширений візницький промисел. У Києві налічувалося близько 25 тис. коней і значна кількість волів. У Харкові право займатися візницьким промислом було надано в 1913 р. 4663 особам. Денна заробітна плата візника становила 2,50 крб. (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 242, 247). Середня річна заробітна плата робітників промислових підприємств, що перебували під наглядом фабричних інспекторів, дорівнювала за 1910 р. 242 крб., тоді як у Київському промисловому окрузі – тільки 179 крб. (Внутренняя торговля, 1960, с. 53).

Вищими були заробітки в Харківському промисловому районі. На підприємствах харчових продуктів вони становили в середньому в передвоєнному 1913 р. близько 189 крб., а обробки металів – 402 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1915, 14, с. 10812). Середній річний заробіток робітника, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, досяг в імперії у 1913 р. 264 крб., а в 1914 р. – 271 крб. У різних промислових галузях він коливався від 166 до 456 крб. на рік (Горно-заводское дело, 1916, 2, с. 12733).

У кам'яновугільній промисловості Донецького басейну середній заробіток артельного робітника за три передвоєнні роки зріс з 1,60 до 2,40 крб. за упряжку, або на 50%. За підрахунками статистиків Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, середній річний заробіток гірника становив у 1912 р. 365 крб. на кам'яновугільних підприємствах і 399 крб. 40 коп. – на антрацитових (Горно-заводское дело, 1914, 40, с. 9719). Але підвищення заробітної плати відбулось у передвоєнні роки на тлі загального подорожчани-

ня життя. Отже, слід говорити переважно про номінальне, а не реальне підвищення заробітної плати.

Автори колективної монографії, присвяченої історії робітників Донбасу, стверджують, не посилаючись на документальні джерела, що середня заробітна плата гірників Донбасу в 1913 р. становила 413 крб., і вищу зарплату, ніж робітники цього регіону, мали в той час тільки металісти С.-Петербурга і працівники служби тяги на залізницях (История рабочих Донбасса, 1981, т. 1, с. 80). Проте за статистичними обчисленнями працівників Міністерства торгівлі й промисловості, до підприємств з найвищими заробітками належали ще в 1910–1911 рр. електричні станції – 485 крб., та машинобудівні підприємства – 418 крб. (Горно-заводское дело, 1911, 51–52, с. 6498–6499).

Надто тривалим був робочий день на підприємствах промисловості й торгівлі царської Росії. У 1913 р. було обстежено, за даними Міністерства торгівлі й промисловості, 17 726 фабрик і заводів, на яких працювало 2 212 тис. робітників, та 1 566 гірничих підприємств з 424 тис. робітниками. Понад 1 164 тис. дорослих чоловіків за тривалістю робочого дня розподілилися таким чином. Трохи менше трьох чвертей чоловіків працювало до 10,5 годин на добу і тільки 7,7% – вісім годин (на фабриках з трьома змінами). Близько 19,7% робітників працювало по дев'ять годин на добу – переважно на підприємствах з двозмінною працею. На ряді фабрик і заводів дорослі чоловіки працювали 9,5 або 10 годин на добу. Більше 10,5 годин працювала четверта частина дорослих чоловіків (Горно-заводское дело, 1915, 6, с. 10443). Більшість їх була зайнята на підприємствах з обробки харчових продуктів, цегляних і металургійних виробництвах України. Надмірна тривалість робочого дня поширювалась і на працюючих жінок та підлітків. Представники торгово-промислового класу в органах міського самоуправління наполягали на необхідності збереження 12-годинного робочого дня в аптеках, крамницях та інших торгових закладах, мотивуючи це тим, що протягом року налічується 87 вихідних і святкових днів (Известия Харьковской городской думы, 1914, 1, с. 144). Отже, в Україні, як видно з наведених даних, була найнижчою заробітна плата більшості робітників і найбільш тривалим робочий день порівняно з іншими регіонами імперії.

Радянська історіографія доклала чимало зусиль для підтвердження тези В. І. Ульянова (Леніна) про сформування в царській Росії кадрів спадкового пролетаріату. Проте дійсність значно відрізнялася від бажань тих, хто подавав себе за вождів робітничого класу. За переписом 1897 р., 57,1% промислових робітників були одинокими або мали сім'ю в селі (Туган-Барановський, 1918, с. 187). Особливо тісним був зв'язок із землею у робітників Донецького басейну. Окружний інженер Маріупольського гірничого округу повідомляв Гірниче управління в роки війни, що робітник вугільних копалень не став корінним гірником, а залишився селянином, якого цікавило «не стільки робітниче питання, як земельне» (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 34).

Проблема стабільності робітничих кадрів у 1913 р., як і до того, була надзвичайно гострою в усьому Донецькому басейні. Про зв'язок робітників кам'яновугільної й антрацитової промисловості з сільським господарством переконливо засвідчують такі факти. Кількість робітників вугільних копалень різко зменшувалася під час весняних польових робіт і літніх жнив: у березні 1913 р. їх чисельність становила 168 400 чоловік, у квітні – 145 700, у травні – 157 470, у червні – 156 900, у липні – 152 700. Восени чисельність гірників стала відновлюватися і в грудні 1913 р. досягла 201 тис. осіб (Горно-заводское дело, 1914, 24, с. 9093).

Працівники засобів масової інформації повідомляли у своїх кореспонденціях про важкі побутові умови гірників, які нерідко жили надголодь. Сімейному робітнику ледве вистачало на найнеобхідніші речі. Через регулярне вживання горілчанних напоїв життя значної частини робітників ставало нестерпним і безглуздим. Впадала у вічі відсутність у сім'ях книг і часописів, а на рудниках – закладів культури. «Навіть церква не впливає на гірника», – констатувала преса.

Директор Гірничого департаменту В. І. Арандаренко наголошував, що однією з основних причин нестабільності робітничих кадрів у вугільній промисловості були жахливі антисанітарні житлові умови. Більшість гірників проживала в переповнених бараках і землянках. Тільки шляхом залучення сімейних робітників і забезпечення їх добрим житлом, казав Арандаренко, можна припинити відому схильність гірників перекочувувати з рудника на рудник, що спричиняє прогули й пияцтва (Горно-заводское дело, 1913, 4, с. 6668). Міністр торгівлі й промисловості С. І. Тімашев також визнав, що поліпшення кадрового складу робітників на рудниках можна досягти вирішенням житлової проблеми. Міністерство звертало на це увагу вуглепромисловців. Напередодні війни розглядалося питання щодо будівництва житла для 30 тис. гірників, для чого необхідно було витратити близько 20 млн. карбованців, або 667 крб. на одне житло (Горно-заводское дело, 1913, 13–14, с. 7064). Але розпочалася війна, і справа далі слів не пішла.

Під час війни життєвий рівень робітників, як і всіх прошарків міського населення, різко знизився. Внаслідок понаднормової праці, особливо на підприємствах, що виконували замовлення військового відомства, зростала тривалість робочого дня. Знизився й без того незадовільний рівень техніки безпеки на виробництві. Заробітна плата відставала від неухильного зростання цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Про динаміку зростання денної заробітної плати робітників основних професій у місті Харкові свідчать дані *табл. 1.6*.

З таблиці видно, що зростання денної заробітної плати в робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах денна заробітна плата робітників становила в лютому 1917 р. від 4 до 6 крб.

Денна заробітна плата робітників основних професій у роки війни в м. Харкові, у крб. (Известия Харьковской городской думы, 1917, 1–3, с. 180)

Професія	Червень 1914 р.	Червень 1916 р.	Вересень 1917 р.	Лютий 1918 р.	% зростання
Землекоп	1,10	1,20	3,00	4,00	263,6
Муляр	1,75	2,00	5,00	5,00	185,7
Коваль	1,75	1,80	4,00	5,50	214,3
Тесляр	1,75	1,90	3,75	5,00	185,7
Слюсар	1,70	1,80	4,00	5,00	194
Столяр	1,65	1,80	3,75	5,00	203
Штукагур	1,75	2,00	3,75	5,00	185,7
Чорнороб	1,20	1,20	3,00	4,00	233,3
Візник	2,50	3,00	6,50	6,00	140

Приблизно такими або навіть повільнішими темпами зростала номінальна заробітна плата робітників в інших містах України. Напередодні війни середній денний заробіток усієї робітничої маси Луганського заводу Гартмана становив 1,81 крб., у 1915 р. – 2,13, а на початку 1917 р. – 4,43 крб., тобто зріс на 140% (Держархів Луганської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 8).

Дуже складно визначити загальний рівень заробітної плати гірників, яка в Донецькому басейні в роки війни повсюди була різною. Навіть номінальна заробітна плата зростала тут надто повільно. За свідченням кореспондентів робітничої преси, адміністрація вугільних копалинь гальмувала зростання заробітків, користуючись тим, що значна частина робітників перебувала в становищі військовозобов'язаних. Нерідко навіть робітники головної підземної професії – вибійники отримували в другій половині 1915 р. 45–50 крб. на місяць (Наш голос, 1916, 24 янв.). За визнанням міністра торгівлі й промисловості В. М. Шаховського, який аналізував з фахівцями причини спаду продуктивності праці в Донецькому басейні під час війни, ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалася без змін. Останнє підтверджується документальними джерелами. На Любенському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалинь середній заробіток за упряжку коливався від 2,00 до 2,37 крб. аж до лютого 1917 р. (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 50). На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата до 1917 р. виросла приблизно вдвічі, про що свідчать дані *табл. 1.7*.

З таблиці видно, що заробітна плата основних професій на антрацитових рудниках зросла наприкінці 1916 р. на 100%.

Зростання денної номінальної заробітної плати на підприємствах антрацитових копалинь біля станції Должанська, у крб.
(ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 203, арк. 59)

Професія	Напередодні війни	Січень 1916 р.	Липень 1916 р.	Грудень 1916 р.	% зростання
Зарубник	2,00–2,50	4,00	4,00–5,00	4,00–5,00	100
Вибійник	3,00–3,50	3,50–4,50	5,00	6,00–7,00	100
Стругальник	1,50	2,50	3,00	3,50	133
Слюсар	1,60–1,90	1,80–2,20	1,95–2,60	2,75–3,20	68–72
Молотобоець	1,20	1,40	1,60	2,15	79
Коногін	1,70	2,00	2,00–3,00	2,00–3,50	18–106
Коваль	1,70–2,50	1,80–2,65	2,60–3,00	3,20–3,50	40–88
Електрик	1,50–1,60	1,80–2,10	2,20–2,40	3,00–3,40	100–112,5
Кочегар	1,30	1,50	1,80	2,15	65
Відкатник	1,30	1,45–1,75	1,75–2,50	3,00	131
Вагонник	2,00	3,00	4,00	4,50	125

Заробітки зарубників становили 5–6 крб., а вибійників 6–7 крб. за упряжку. Заробітна плата робітників інших професій була приблизно вдвічі меншою. У документальних джерелах знаходимо вугільні підприємства з більш високим темпом зростання заробітної плати – близьким до антрацитових копалинь. За даними окружного інженера Горлівського гірничого округу, на Вірівському руднику номінальна заробітна плата до 1917 р. зросла на 100%, а на різних підприємствах Південно-Російського кам'яновугільного товариства – на 108 і 154% (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 28-28зв.). Доволі повільним був темп зростання заробітної плати в металургії Донбасу й Придніпров'я. За підрахунками дослідників, місячний заробіток українського металурга становив у середньому в 1913 р. 40,60 крб. (Кириянов, 1971, с. 63). У січні 1917 р. середній заробіток становив на Юзівському металургійному заводі 101 крб., Олександрівському – 79,00, Дніпровському – 92,00, Донецько-Юріївському – 70,00, Костянтинівському – 74,00. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата зросла на різних металургійних підприємствах Донбасу й Придніпров'я в січні 1917 р. від 47 до 136% порівняно з передвоєнним 1913 р. (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 159, арк. 22).

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й Придніпров'я становила близько 35,5 крб. (Кириянов, 1971, с. 62-

63), то в роки війни вона значно зросла. На суднобудівних заводах Херсона основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 крб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 і більше крб. на місяць (ЦДІАК України, ф. 2699, оп. 2, спр. 10, арк. 32-48). У ще складнішому становищі опинилися в роки війни службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60% (Известия Одесской городской думы, 1916, 21–22, с. 314). Отже, зростання номінальної заробітної плати на підприємствах України було очевидним, але життєвий рівень міського населення залежав від реальної заробітної плати, яка в роки війни визначалася цінами на продовольство і товари масового попиту.

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортувалися на світовий ринок, різко знизилися. Київський хлібний ринок опинився в стані розгубленості. У серпні 1914 р. на хлібній біржі не було укладено жодної угоди, торговці й покупці очікували «прояснення економічного горизонту». Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які принесла з собою війна. У вересні ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися, досягли наприкінці 1914 р. попереднього рівня і продовжували зростати. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зросла до 1,48 крб., на овес – до 1,30 крб. Загалом ціни в Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40% (Известия Киевской городской думы, 1915, 1, с. 9, 12). До січня 1916 р., за обчисленнями статистиків Особливої наради з продовольства, біржові ціни в європейській частині Російської імперії значно перевищили середню ціну 1913 р.: на пшеницю – на 57,3%, пшеничне борошно – на 58%, жито – на 72,8%, житнє борошно – на 86,6%, ячмінь – на 35,4%, овес – на 104,7%, гречану крупу – на 130,3%, пшоно – на 101,9%, м'ясо – на 33,5%, цукор-пісок – на 47%, вершкове масло – на 96,4%, курячі яйця – на 22,6%, сіль – на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли в середньому на 75,7% (Торгово-промышленная газета, 1916, 27 мая).

Міністр фінансів П. Л. Барк у своїй промові, виголошеній у Державній думі 19 липня 1915 р., пояснював зростання цін виключно причинами, викликаними війною: порушенням світового торгового обороту й тими «надзвичайними заходами, до яких доводиться вдаватися воюючим державам для безупинного постачання армій». Барк всіляко акцентував увагу думців на те, що ціни різко зростають у всіх воюючих країнах, навіть у Сполучених Штатах Америки (Стенографический отчет, 1915, Сессия IV, Стб. 41). Аргументація міністра фінансів була правильною, але існували й інші поважні причини, що призводили до дорожнечі продуктів. І до війни в царській Росії не було солідних оптових фірм для закупівлі так званих «колоніальних товарів» з перших рук – чаю, кави, какао, цитрусових культур тощо. Торгові агенти отримували їх переважно від посередників з Німеччини, Голландії й Англії. Різке

зменшення світового торгового обороту після оголошення війни ще більше ускладнило доставку цих товарів, призвело до зростання фрахту на суднах під іноземним прапором і страхових премій в іноземній валюті, а отже, до відповідного підняття оптових і роздрібних цін.

З усією силою виявилася колосальна роль транспортного чинника і заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва. У грудні 1914 р. ціна коров'ячого масла на ринках Західного Сибіру різко знизилася й була близькою до 7,50 крб. за пуд, тоді як у Ризі – 20,60 крб., а в Києві – 32 крб. за пуд (Известия Киевской городской думы, 1915. 1, с. 13-14). Транспортна проблема продовжувала загострюватися із затягуванням війни. Міський голова Симферополя інформував представників міст Таврії 16 травня 1915 р., що Харківський порайонний комітет залізничних перевезень зможе надавати тільки половину вагонів, необхідних для забезпечення губернії продовольчими товарами і паливом (Известия Симферопольской городской думы, 1915, 5–6, с. 419). Отже, внаслідок цілого комплексу причин закон попиту й пропозиції спрацював повною силою, але не на користь споживачів.

Ціни завжди були найбільш чутливим барометром економічної кон'юнктури. Вони зростали, як правило, під час промислового піднесення і падали в роки економічної депресії. Однак у роки війни все перемінилося, і карколомне подорожчання продуктів сигналізувало перш за все про виснаження всього народного господарства, гострий дефіцит усіх товарів. У квітні 1916 р. за один пуд сала платили на ринках Харківщини щонайменше вдвічі більше, ніж до війни (близько 15 крб. за пуд). Скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витратити зайвого часу (Южно-русская сельскохозяйственная газета, 1916, 29 апр.; 6 мая). На початку 1917 р. структури губернських уповноважених закуповували сало для армії за ціною 16 крб. за пуд, проте на ринках Правобережної України вартість пуда цього продукту досягла 25–35 крб., а в Києві – 50 карбованців (Известия Киевского общества, 1917, 2, с. 14). Нарада представників земств Подільської губернії, враховуючи безперервне зростання цін і нестачу продуктів у прифронтових районах, висловила проти встановлення твердих цін на велику рогату худобу. Учасники наради були готові у випадку незгоди влади наполягати на необхідності встановлення ціни 13,5 крб. за один пуд великої рогатої худоби в живій вазі (Экономическое положение, Ч. III, с. 171).

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більше на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень міського населення. Про це особливо яскраво засвідчують дані *табл. 1.8*.

Дані таблиці відображають колосальне зростання ринкових цін у Харкові до середини лютого 1917 р., особливо на м'ясні й молочні продукти, а також певне їх стримування шляхом таксування.

Ринкові й таксовані ціни на продовольчі товари в м. Харкові (у коп.)
(Известия Харьковской городской думы, 1917, 1–3, с. 179)

Продовольчий товар (в одиницях виміру)	Липень 1914 р.	Липень 1915 р.	Квітень 1916 р.	17 лютого 1917 р.			
				Таксаций- на ціна	% зрос- тання	Ринкова ціна	% зрос- тання
Фунт м'яса 1-го сорту	19	18	22	65	242	25	295
Фунт м'яса 2-го сорту	15	14	16	65	333	75	400
Фунт м'яса 3-го сорту	13	10	10	65	400	75	477
Фунт свинини 1-го сорту	19	23	24	80	321	120	531
Сало (фунт)	25	35	40	107	328	180	620
Вершкове масло (фунт)	48	60	110	165	244	320	566
Смалець (фунт)	30	45	60	–	–	170	466
Молоко (кварта)	12	13	20	–	–	60	400
Курячі яйця(десять шт.)	24	25	35	45	87	200	733
Картопля (пуд)	40	80	80	–	–	200	400
Капуста шаткована (відро)	25	–	50	–	–	250	900
Житній хліб (фунт)	3	4	5	7,5	150	8	166
Пшеничний хліб 1-го сорту (фунт)	6	6,5	7	11	83	16	166
Пшеничний хліб 3-го сорту (фунт)	5	5,5	6,5	6	20	10	100
Пшоно (фунт)	5	7	8	8	60	15	200
Гречана крупа (фунт)	5	7	8	9,5	90	15	200
Цукор-рафінад (фунт)	–	–	17,5	25	–	25	
Цукор-пісок (фунт)	–	–	15	20	–	20	

Складніше встановити рівень реальної заробітної плати робітників гірничозаводських підприємств Донбасу й Придніпров'я. У крамницях Государево-Байрацького рудника ціни на основні продовольчі товари зросли приблизно на 80–100%, а заробітна плата – лише на 75%, що є незаперечним доказом її зниження. Але для її визначення слід враховувати й інші фактори.

Підприємства гірничозаводського регіону були розкидані на величезних відстанях, що надто ускладнювало підвезення продовольства, впливало на ціни. За таких обставин адміністрація встановлювала тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни на багатьох підприємствах були меншими від ринкових, зокрема на хлібні та м'ясні продукти на 16–33%. З продовженням війни різниця між твердими й ринковими цінами неухильно зростала. На підприємства Новоросійського металургійного товариства, фінансо-

ві можливості якого були колосальними, тверді ціни до лютого 1917 р. зросли порівняно з довоєнним періодом на житній хліб тільки на 16%, на пшеничний – на 28%, на м'ясо – на 47%, на цукор – на 57%. Для порівняння зазначимо, що середні ціни на продовольство в Донецькому басейні зросли до цього часу надзвичайно круто: на пшеничне борошно – на 139,6%, житнє борошно – на 157%, олію – на 178,6%, цукор – на 94%, сало – на 227%, білий хліб – на 143%, житній хліб – на 141%, м'ясо – на 212,5% (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 159, арк. 14, 15, 42). Слід враховувати й те, що приблизно третину продовольства робітники і службовці цього регіону закуповували за значно вищими цінами вільного ринку, а вартість таких промислових товарів, як мануфактура, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, зростала ще більшими темпами. Окружний інженер Горлівського гірничого округу в своєму рапорті від 9 січня 1917 р. рекомендував керівництву Гірничого управління зобов'язати адміністрацію підприємств підвищити оплату праці до рівня зростання дорожнечі й підтримувати тверді ціни на предмети першої необхідності. Тільки за таких умов підприємства могли, на його переконання, функціонувати й далі нормально (ЦДІАК України, ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 29). Отже, ціни на продовольство й рівень оплати праці в Донбасі й Придніпров'ї характеризувалися надзвичайною строкатістю, що ускладнює достовірне визначення розміру спаду реальної заробітної плати. За приблизними розрахунками дослідників, реальна зарплата робітників різних професій у Донбасі й Придніпров'ї напередодні повалення династії Романових становила 50–70% довоєнної, а на металургійних заводах – від 57 до 89% (Кирианов, 1917, с. 76–77).

Серед причин, які призвели до крутого підвищення цін на продовольство і промислові товари, слід назвати й спекуляцію, яку розкручували промислові фірми й банки. Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства і промислових товарів з метою спекулятивних афер. Нестача на ринку цукру наприкінці 1915 – на початку 1916 р. була створена значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупити його можна було за цінами в півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України (Горно-заводское дело, 1916, 4, с. 12796). Масштабним розмахом товаропозикових хлібних операцій з метою приховування зерна й борошна для подальшого розкручування цін відзначалися на території України ще в 1915 р. Одеське відділення Російсько-Азіатського банку – на 363 тис. і Харківське – на 79 тис. карбованців (Экономическое положение России, 1915, ч. I, с. 101–105). Від банків не відставали різномасштабні промислові й торгові фірми, що з'явилися під час війни на ринку й розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5–6% на валовий обіг, а на початку 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть занепалі торгові фірми мали до 25% чистого прибутку (ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 192, арк. 2).

Висновки. Таким чином, життєвий рівень населення міст і промислових регіонів України в роки війни різко знизився. Зросла тривалість робочого дня працюючих. Погіршилися побутові умови переважної частини міських жителів через нестачу, а то й повну відсутність більшості промислових товарів. Знизився рівень медичного обслуговування. Ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту обганяли підвищення заробітної плати. Стабільність товарного ринку підривали спекулятивні афери банків і торгових фірм. Нестача продовольчих і промислових товарів призвела до скорочення народного споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини.

Список використаних джерел і літератури:

- Внутренняя торговля в дореволюционной России* / [Г. А. Дихтяр; отв. ред. И. А. Гладков]. (1960). Москва: Изд-во АН СССР, 235 с.
- Горно-заводское дело.* (1911). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1913). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1914). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1915). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1916). Харьков.
- Горно-заводское дело.* (1917). Харьков.
- Державний архів Львівської області.
- Ежегодник Министерства финансов.* (1915). Петроград.
- Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий.* (1916). Киев.
- Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* (1917). Киев.
- Известия Киевской городской думы.* (1915). Киев.
- Известия Одесской городской думы.* (1916). Одесса.
- Известия Особого совещания по продовольственному делу.* (1916). Петроград.
- Известия Особого совещания по продовольственному делу.* (1917). Петроград.
- Известия Симферопольской городской думы.* (1915). Симферополь.
- Известия Харьковской городской думы.* (1914). Харьков.
- Известия Харьковской городской думы.* (1915). Харьков.
- Известия Харьковской городской думы.* (1917). Харьков.
- История рабочих Донбасса.* (1981): в 2 т., т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. Киев: Наук. думка, 326 с.
- Киевская земская газета.* (1916). Киев.
- Киевские городские известия.* (1916). Киев.
- Кирьянов, Ю. И.** (1971). *Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917)*. Москва: Наука, 308 с.
- Китанина, Т. М.** (1985). *Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России (1914 – октябрь 1917 г.))*. Ленинград: Ленинград. отдел. изд-ва «Наука». 384 с.
- Наш голос.* (1916). Париж.

- Полонська-Василенко, Н.** (1992). *Історія України*. У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. Київ: Либідь, 608 с.
- Промышленность и торговля.* (1915). Петроград.
- Промышленность и торговля.* (1916). Петроград.
- Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах).* (1925). Москва: ЦСУ, 103 с.
- Русский мельник.* (1916). Киев.
- Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* (1915). Петроград.
- Торгово-промышленная газета.* (1916). Петроград.
- Торговые запасы хлеба на 1 февраля 1917 г., (III).* (1917). Петроград: Екатеринбург. тип. И. С. Вайсберга, 522 с.
- Туған-Барановський, М. И.** (1918). *Социальные основы кооперации*. Москва, 496 с.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
- Экономическое положение России.* (1915). Ч. I. Петроград.
- Южно-русская сельскохозяйственная газета.* (1916). Харьков.

References:

- Vnutrenniaia torhovlia v dorevoliutsyonnoi Rossyy* [Domestic trade in pre-revolutionary Russia] / [H. A. Dykhtiar; otv. red. Y. A. Hladkov]. (1960). Moskva: Yzd-vo AN SSSR, 235 s. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1911). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1913). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1914). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1915). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1916). Kharkov. [in Russian].
- Horno-zavodskoe delo* [Mining business]. (1917). Kharkov. [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti* [State Archives of Lviv Region].
- Ezhegodnyk Mynysterstva finansov* [Yearbook of the Ministry of Finance]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Yezhemesyachnik Kiyevskogo otdeleniya Komiteta yeye imperatorskogo vysochestva Velikoy knyazhny Tat'yany Nikolayevny dlya okazaniya vremennoy pomoshchi postradavshim ot voyennykh deystviy* [Monthly magazine of the Kiev branch of the Committee of Her Imperial Highness the Grand Duchess Tatyana Nikolaevna to provide temporary assistance to victims of hostilities]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Kyevskoho obshchestva selskoho khoziaistva y selskokhoziaistvennoi promyshlennosti* [Bulletin of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry]. (1917). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Kyevskoi horodskoi dumy* [Proceedings of Kyiv City Council]. (1915). Kyev. [in Russian].
- Yzvestyia Odesskoi horodskoi dumy* [Proceedings of Odessa City Council]. (1916). Odessa. [in Russian].
- Yzvestyia Osoboho soveshchaniya po prodovolstvennomu delu* [Proceedings of the Special Meeting on the food-case]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Yzvestyia Osoboho soveshchaniya po prodovolstvennomu delu* [Proceedings of the Special Meeting on the food case]. (1917). Petrohrad. [in Russian].
- Yzvestyia Symferopolskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Simferopol City Duma]. (1915). Symferopol. [in Russian].

- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of Kharkiv City Duma]. (1914). Kharkov. [in Russian].
- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Kharkiv City Duma]. (1915). Kharkov. [in Russian].
- Yzvestyia Kharkovskoi horodskoi dumy* [The Bulletin of the Kharkiv City Duma]. (1917). Kharkov. [in Russian].
- Istoriia rabochykh Donbassa* [History of the workers of Donbass]. (1981): v 2 t., t. 1: *Rabochye Donbassa v epokhu kapytalyzma y v perekhodnyi peryod ot kapytalyzma k sotsyalyzmu*. Kyev: Nauk. dumka, 326 s. [in Russian].
- Kyevskaia zemskaia hazeta* [Kiev zemstvo newspaper]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Kyevskye horodskye yzvestyia* [The Bulletin of Kiev]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Kyrianov, Yu. Y.** (1971). *Rabochye Yuha Rossyy (1914 – fevral 1917)* [The Workers of the South of Russia (1914 – February 1917)]. Moskva: Nauka, 308 s. [in Russian].
- Kytanyina, T. M.** (1985). *Voyna, khleb y revoliutsiia (prodovolstvennyi vopros v Rossyy (1914 – oktiabr 1917 h.))* [War, bread and revolution (the food issue in Russia (1914 – October 1917))]. Leningrad: Leningrad. otdel. yzd-va «Nauka». 384 s. [in Russian]
- Nash holos* [Our voice]. (1916). Paryzh. [in Russian].
- Polonska-Vasilenko, N.** (1992). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. U 2-kh t. T. 2 : Vid seredyny KhVII st. do 1923 r. Kyiv : Lybid, 608 s. [in Ukrainian].
- Promyshlennost y torhovlia* [Industry and commerce]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Promyshlennost y torhovlia* [Industry and commerce]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Rossiia v mirovoy voyne 1914–1918 hodov (v tsyfrakh)* [Russia in the World War of 1914–1918 (in figures)] (1925). Moskva : TsSU, 103 s. [in Russian].
- Russkyi melnyk* [Russian miller]. (1916). Kyev. [in Russian].
- Stenograficheskiy otchet Gosudarstvennoy dumy. Chetvertyy sozyv. Sessiya IV* [Verbatim report of the State Duma. The fourth convocation. Session IV.]. (1915). Petrohrad. [in Russian].
- Torgovo-promyshlennaya gazeta* [Commerce and Industry Newspaper]. (1916). Petrohrad. [in Russian].
- Torgovyye zapasy khleba na 1 fevralya 1917 g.* [Trade stocks of bread on February 1, 1917.], (III). (1917). Petrohrad: Ekaterynyn. typ. Y. S. Vaisberha., 522 s. [in Russian].
- Tuhan-Baranovskyi, M. Y.** (1918). *Sotsyalnyye osnovy kooperatsyy* [Social foundations of cooperation]. Moskva, 496 s. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) [Central State Historical Archives of Ukraine].
- Ekonomicheskoye polozheniye Rossii* [The economic situation in Russia]. (1915). Ch. I. Petrohrad. [in Russian].
- Yuzhno-russkaia selskokhoziaistvennaia hazeta* [The South Russian agricultural newspaper]. (1916). Kharkov. [in Russian].

Отримано: 23.02.2021